

4. Фюстель де Куланж Ньюма Дени. Римский колонат: Происхождение крепостного права / под ред. и с предисл. И. Гревса. Пер. с фр. 2 изд. М., 2011. 224 с.
5. Белоруссов М. Колонат: очерк возникновения римского крепостного права). Варшава: Типография Варшавского ученого округа, 1903. 84 с.
6. Семенов В. Колонат и его формирование в Италии и западных провинциях Римской империи. URL: <https://uchil.net/?cm=27149> (дата обращения: 14.11.2018).
7. Підпригора О., Харитонов Є. Римське право: підруч. 2 вид. К.: Юрінком-Інтер, 2009. 528 с.
8. Грант Майкл. Расцвет Римской империи. Харьков: Книжный клуб, 2005. 415 с.
9. Кодекс Феодосия и Новеллы императоров Валентиниана III, Майориана и Либия Севера о колонах, сельских рабах и вольноотпущенниках. Пер. А. Коптева. URL: <http://yakov.works/acts/04/onomastik/feodos1.html#V-17> (дата обращения: 15.12.2018).
10. Коптев А. От прав гражданства к праву колоната. Формирование крепостного права в поздней Римской империи. Вологда: Ардвисура, 1995. 264 с. URL: <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1262993827> (дата обращения: 15.12.2018).
11. Санфилиппо Чезаре. Курс римского частного права: учебник / под общ. ред. Д. Дождева. Пер. с итал. И. Маханькова. М.: Норма, 2007. 464 с.
12. Дождев Д. Римское частное право: учебник для вузов / под ред. В. Нерсесянца. М: Инфра-М – Норма, 1996. 704 с.

УДК 340.94 (477)

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

SOCIAL AND LEGAL STATUS OF THE AGE OF RIGHT-BANK UKRAINE FOR THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURIES

Мельник О.О.,

*кандидат історичних наук, доцент,**доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук**Таврійського державного агротехнологічного університету*

Стаття присвячена дослідженню змін у соціально-правовому становищі селянства Правобережної України в умовах кризи феодално-кріпацької системи. До початку XIX століття завершується юридичне закріпачення селян, які за своїм правовим статусом були рівними, проте відрізнялися за майновими статками.

Здійснено аналіз документів і публікацій дослідників історії та права цього періоду щодо юридичної підготовки аграрної реформи 1861 року.

Ключові слова: право, власність, земля, поміщики, селянство, реформа.

Статья посвящена исследованию изменений в социально-правовом положении крестьянства Правобережной Украины в условиях кризиса феодално-крепостнической системы. К началу XIX века завершается юридическое закрепощение крестьян, которые были равными по правовому статусу, но отличались по имущественному положению.

Осуществлен анализ документов и публикаций исследователей истории и права этого периода по юридической подготовке аграрной реформы 1861 года.

Ключевые слова: право, собственность, земля, помещики, крестьянство, реформа.

The article is devoted to the study of changes in the socio-legal position of the peasantry of the Right-Bank Ukraine in the conditions of the crisis of the serf-feudal system. By the beginning of the nineteenth century, the legal enslavement of peasants, who were equal in their legal status, however, differed in their property status.

The article analyzes the documents and publications of the researchers of history and law of this period, concerning the legal preparation of the 1861 agrarian reform.

Key words: law, property, land, landowners, peasantry, reform.

Постановка проблеми. Україна здавна сформувалася як аграрна держава і протягом століть її історія – це історія народу, основним способом життя якого є землеробство, тому земля була основним засобом виробництва і критерієм багатства. Сучасні спроби реформування аграрних відносин потребують об'єктивного дослідження історико-правових аспектів впливу держави на сільське господарство України в різні періоди її історії.

До кінця XVIII ст. у більшості країн Західної Європи відбулися буржуазні революції, результатом яких стала ліквідація феодалних відносин. Лише Австро-Угорська та Російська імперії зберегли їх у політичній, соціально-економічній та правовій системах.

Після другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Польщі до Росії відійшли землі Правобережної України. Офіційно Правобережжя називали «Південно-Західний

край». 1796 р. він поділявся на Київську, Волинську і Подільську губернії, які 1832 р. об'єднано в Київське генерал-губернаторство. Цей регіон мав свої соціально-економічні, правові та конфесіальні особливості.

Більшість населення регіону – українські селяни-кріпаки (майже 85%). Соціальну групу поміщиків-кріпосників цього краю здебільшого становили польські магнати і шляхтичі (приблизно 5%), які до 30-х рр. користувалися тими привілеями і правами, що і свого часу в Речі Посполитій. Вони ж обіймали всі керівні посади в місцевому адміністративно-державному апараті. Між станами стосунки були ворожими, на межі відкритої ненависті.

На більшості українських земель, що перебували в складі Росії, до 40-х рр. XIX ст. діяло місцеве право, зберігали чинність Литовські статuti й збірники магдебурзького права. 1811 р. надруковано російською мовою

Третій Литовський статут. Лише 1842 р. на Правобережжя поширюється загальноімперське цивільне й кримінальне законодавство.

У релігійному житті панівне місце посідали католицька й уніацька церква.

Така ситуація ускладнювала проведення реформ у цьому регіоні для російського уряду на користь селянства як опори проти поляків, які бажали відновити свою державність і водночас зберегти свої статки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню змін соціально-правового становища селянства Правобережної України в умовах кризи феодально-кріпацької системи першої половини XIX ст. присвячені праці М. Бармака, Л. Горенка, Ю. Присяжнюка, І. Гуржія, О. Каденюка, О. Непочотного, О. Рєєнт, А. Філінюка, П. Музиченка й інших [1].

Мета статті – зробити аналіз процесу еволюції соціально-правового становища селян Правобережної України в умовах кризи феодально-кріпацької системи Російської імперії в першій половині XIX ст. та його впливу на формування капіталістичних відносин в аграрному секторі.

Виклад основного матеріалу. У першій половині XIX ст. у Росії починається складний процес розкладу феодально-кріпацького ладу та розвитку капіталістичних відносин. Він полягав насамперед у розвитку товарно-грошових відносин: розширенні обміну, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, у перетворенні продуктів праці на товар і підриві натурального характеру господарства, але його розвиток гальмувався наявною тоді в Росії кріпацькою системою.

Оскільки сільське господарство було основним сектором економіки, то стан аграрних відносин значною мірою визначав динаміку всього суспільного розвитку. Аграрна сфера була ядром феодально-кріпацької системи. Розвиток сільського господарства в XIX ст. визначала низка тенденцій: посилення експлуатації селян; низький рівень організації праці; технічна відсталість сільськогосподарського виробництва; зниження прибутків землевласників тощо.

Селяни регіону поділялися на такі основні категорії: поміщицькі селяни, державні й удільні. Відмінності в статусі селян, які належали до різних розрядів, зумовлювалися статусом власників землі, на якій вони «поселялись» (поміщик, державна скарбниця, імператор і його сім'я) [13, с. 550, 462].

Питома вага поміщицьких селян наприкінці XVIII – у 50-х рр. XIX ст. на Правобережжі неухильно зростала. Залежно від забезпечення селянського господарства тягловою силою та площею земельного наділу українські селяни в досліджуваній період поділялися на різні групи, підгрупи і розряди, що відрізнялися між собою матеріальним статком, обсягом і характером повинностей. У статистичному описі Київської губернії наведено такі розряди селянських дворів: плугові із 6-ма головами робочої худоби, четвертні із 4-ма, трійні із 3-ма, парові із 2-ма, поєдинки з 1-ю, піші без худоби, огородники (без худоби і поля), побілі без худоби, поля, городу і хати. На переконання В. Маркіної, ці назви виникли в чиншевих маєтках, де на початковій стадії їх розвитку під час оподаткування та визначення повинностей селян за одиницю виміру приймали кількість робочої худоби – тягло [15, с. 43].

Г. Казьмирчук і Т. Соловійова, посилаючись на інвентарні записи, називають такі категорії поміщицьких селян, як: «почворні», «потрійні», «парові», «поєдинкові», «піші», «загородники», «халупники», «коморники», що відрізнялися за ступенем забезпечення землею і тяглом [10, с. 106]. Очевидно, таке розшарування було проявом тенденції до поглиблення майнової і господарської нерівності в середовищі селян, а також зміни їх у соціальному статусі і політичних правах. Найголовнішою категорією

були тягли селяни, які мали не тільки робочу худобу, а й найбільші наділи землі, тому саме на них базувалося панське господарство, від них залежало становище інших категорій селян.

Панівною формою експлуатації кріпосних селян була панщина. На Правобережжі, де одна шоста поміщицьких селян не мали надільних земель, дуже поширеною стала піша панщина. Офіційно панщина обмежувалася трьома днями на тиждень. Проте поміщики вдавалися до урочної системи, тобто давали селянину такі завдання, які неможливо виконати за три дні.

Щоб якнайбільше використати працю малоземельних і безземельних селян, поміщики переводили їх до розряду дворових, на місячину. По суті, це була форма примусового наймання селян [11, с. 65]. Панщина доповнювалася різноманітними натуральними і грошовими поборами. Надзвичайно тяжким її видом була праця на поміщицьких промислових підприємствах. Експлуатація кріпаків супроводжувалася цілковитим соціальним безправ'ям.

Свідченням нездатності кріпосного господарства до подальшого саморозвитку була низька продуктивність праці. Задавлений малоземеллям і злиденністю існування селянин не мав стимулів для підвищення врожайності землі. Кріпосницьке гноблення, зростання панщини, малоземелля, нестача робочої худоби – усе це призводило до зубожіння селян і, як наслідок, до збіднення багатьох поміщицьких господарств.

До розряду державних входили селяни, що жили на казенних і власних землях, козаки, військові обивателі (нащадки козаків і селян-втікачів), однодвірці, євреї-хлібороби, поселені на казенних або власних землях, частково старостинські, економічні, коронні, виморочні, банківські, відписні селяни, колоністи, поселені на казенних і власних землях, вільні хлібороби, приписані до навчальних закладів, вільні матроси, кантоністи, солдатські діти, нижні військові чини тощо. Т. Лазанська писала, що розряд державних селян у регіоні в першій половині XIX ст. був малочисельний і становив незначний процент щодо сільськогосподарських виробників. Він значно поповнився 1822 р. ієзуїтськими селянами, у 1832–1834 рр. – селянами монастирських, майоратських і конфіскованих у польської шляхти за участь у повстанні маєтків, а також однодворцями, які з'явилися 1831 р. із дрібної шляхти, що не зуміла докзати свого дворянського походження. Будучи особисто вільними, вони користувалися казенною землею і, як податні стани, виконували різноманітні повинності на користь держави. На середину XIX ст. на Правобережній Україні проживало 259 691 ревізійна душа державних селян, що становило 13% від кількості по Україні [12, с. 6, 11].

Попри залежності від держави і подібних до поміщицьких форм експлуатації, які були значною перешкодою для поліпшення землеробства і більш результативної праці, державні селяни мали економічну самостійність і господарську свободу. Однак істотно поліпшити забезпечення державних селян земельними наділами і перетворити їх на справних платників казенних податків у регіоні не вдалося [13, с. 21–25].

Варто зауважити, що казенні селяни, на відміну від поміщицьких, були носіями публічного права. Проте їхнє правове становище було дуже хитким, оскільки в будь-який момент самодержавство могло шляхом пожалування дворянам перетворити кожного з них на поміщицьких кріпаків. Матеріальне становище і добробут селянського стану залежали не стільки від ринкової кон'юнктури, скільки від волі та примх поміщиків. Упродовж двох десятиліть XIX ст. частка бідноти досягла 59,9%, середняків – 21,4% і заможних – 18,7% (зокрема, найзаможніших – 3,8%).

Водночас із розоренням, обезземеленням більшості селянських господарств заможна селянська верхівка отримує від держави підтримку. Указами 1797, 1801, 1803, 1818, 1830 рр. розширюються права державних та звіль-

нених на волю кріпосних селян. 5 квітня 1797 р. Павло I видав Маніфест, яким заборонив примушувати селян працювати в неділю, обмежив панщину до щонайбільше 3 днів на тиждень. Це було перше законодавче обмеження кріпацтва в Росії.

Відповідно до Указу імператора Олександра I від 20 лютого 1803 р. «Об отпуске помещиками своих крестьян на волю по заключению условий, на обоюдных соглашения основанных», що більше відомий як Указ «Про вільних хліборобів», він був чинний 58 років, тобто до реформи 1861 р. Згідно з Указом, поміщики за викуп могли відпускати на волю кріпосних селян поодиночі або цілими селами, наділяючи їх землею та правами власності, а з 1809 р. – і без землі. Законом дозволялося здійснювати викуп у розстрочку грошми, продуктами або працею селянина на користь поміщика. На вільних хліборобів поширювалися деякі права вільних станів. Вони могли продавати, купувати, закладати чи заповідати в спадок землю, переселятися з однієї губернії в інші, засновувати фабрики й заводи, укладати різні угоди тощо. Водночас як оподатковуваний стан вони змушені були виконувати рекрутську та земську повинності, сплачувати в казну подушний податок [14].

За час його дії імператорами Олександром I та Миколою I затверджено всього 484 угоди між поміщиками й селянами, за якими вільними хліборобами стали 111 829 душ чоловічої статі, в Україні – майже 11 тисяч.

1808 р. заборонено продавати селян на ярмарках в роздріб. 1809 р. поміщики втратили право засилати селян до Сибіру, катувати, вершити щодо них кримінальне правосуддя. 1816 р. заборонялося продавати селян, приписаних до підприємств. По завершенні військової служби, а також у разі повернення з полону колишній кріпак ставав вільним.

У 1837–1841 рр. проведено реформу управління державними селянами в Російській імперії, спричинену загальним погіршенням економічного становища державних селян, зростанням їхнього невдоволення та падінням їхньої платоспроможності. Реформа проводилася за проектом графа П. Кисельова (1788–1872 рр.). За його ініціативою організоване Міністерство державних маєтностей, яке він очолює і яке мало збільшити селянські наділи, організувати переселенську справу, зрівняти натуральні повинності, перекласти оброк із «душі» на землю й промисли. Втілення засад реформи в Правобережній Україні, Білорусі та Литві (тут ліквідувалася оренда дворянами державних маєтків, а селяни переводилися на оброк) почалося 1839 р. Під час її проведення організувалися періодичні сільськогосподарські виставки, створено мережу шкіл у державних селах тощо. Однак, незважаючи на зусилля Міністерства, реформа за наявності кріпацтва не дала бажаних результатів, не усунула малоземелля та хронічної недоплати державними селянами податків [15, с. 21–22].

За Указом уряду Миколи I від 2 квітня 1842 р. «О предоставлении помещикам заключать с крестьянами договоры на отдачу им участков земли в пользование за условленные повинности с принятием крестьянами, заключившими договор, названия обязанных крестьян», поміщики могли укладати договір із селянами, наділяючи їх землею на правах користування за певні повинності. Отримуючи особисту свободу «у кредит», селянин залишався «тимчасово зобов'язаним» до погашення викупної ціни. Із середини 1844 р. селяни отримали право викупу на волю за згодою поміщика. 27 173 душі кріпосних звільнено Указом від 2 квітня 1842 р. Саме ця мізерна частка звільнених поміщицьких селян разом із прошарком вільних міщан і державних селян стала ринком вільнонайманої робочої сили, якої так потребувала протегована урядом капіталістична промисловість.

Збільшувалися, хоч і незначно, майнові права селян. Так, за Указом від 28 грудня 1801 р., державним селя-

нам дозволялося купувати незаселені землі, а грудневим Указом 1818 р. – володіти фабриками і заводами. 1827 р. селянам дозволялося купувати міську нерухомість. Якщо державному селянину або однодворцю вдавалося розбагатіти, то в нього виникали можливості для реалізації капіталу. Із середини 1844 р. селяни отримали право викупу на волю за згодою поміщика.

Більше половини селянського населення становили кріпосні поміщицькі селяни, які за статусом прирівнювалися до рухомого майна. Водночас кріпацтво превалювало в тих регіонах, де більше потребували вільної робочої сили. Уряд обмежувала напівзаходами.

Нечуване насильство і жорстока експлуатація поміщицьких та державних селян, подвійне, а то й потрійне національне та соціальне пригноблення посилили на українських землях антикріпосницьку боротьбу.

Особливо гострого характеру набув селянський антипоміщицький рух під проводом Устима Кармелюка в першій третині XIX ст. на Поділлі, що охопив і деякі повіти Волині та Київщини. Наляканий селянським рухом 1830-х рр. і польським повстанням, Микола I розпочав інвентарну реформу поміщицьких селян на Правобережжі. Царизм мав на меті, з одного боку, послабити причини селянських рухів, що поширювалися, із другого – створити в особі місцевих селян опору самодержавства в боротьбі проти польського національного руху.

Почалося реформування аграрного сектора Російської імперії з Південно-Західного краю. Створені спеціальні комісії, які мали опрацювати умови реформи, але вони не змогли багато зробити через опір реформам дворянства. Для розроблення компонентів реформи дуже багато зробив призначений 1838 р. генерал-губернатором Д. Бібіков, людина розумна, освічена, далекоглядна, хоча, за свідченням сучасників, у діяльності якої було немало темних сторін, свавілля та беззаконня [16, с. 96].

Д. Бібіков мав на меті вжиття таких заходів, як: 1) введення системи майоратів у конфіскованих маєтках Південно-Західного краю; 2) переведення на оброчний стан державних селян; 3) відновлення інвентарної системи [16, с. 98]. В основному, інвентарна реформа мала політичну мету – послабити вплив Польщі в новоприєднаних до Російської імперії українських землях. Проте збільшення чисельності російських поміщиків у краї було неможливим через деякі обставини. Тому генерал-губернатор запропонував заходи, які допомогли б захистити православне населення від утисків поляків: 1) припинення здачі маєтків в оренду та в посесію із правом панщини державних селян; 2) обмеження влади панів над селянами інвентарними положеннями [17, с. 150–153].

Проект генерал-губернатора не підтриманий у Петербурзі, але, з огляду на складну політичну й економічну ситуацію в краї, проект затверджений 26 травня 1847 р., до того ж тільки для Південно-Західного краю. Цей документ дістав назву «Правила для управління іменнями по утвердженому для оных инвентарям в Киевском генерал-губернаторстве». У Південно-Західному краї розпочали складання приватних інвентарів.

В Україні і Польщі ще із XVI ст. були інвентарі, тобто періодичні описи маєтків, які складали поміщики для обліку своїх кріпаків, їхнього інвентаря, з'ясування загальної кількості землі, її поділу на поміщицьку і селянську, з переліком селянських дворів, розміру панщини й інших повинностей. Ці інвентарі були приватною справою поміщиків і не мали жодної обов'язкової сили. За першої-ліпшої нагоди володільці зменшували селянські наділи, збільшували панщину, натуральні і грошові побори. Розміри панщини й інших селянських повинностей, які встановлювалися інвентарями, нічим не були обмежені і цілком залежали від розсуду поміщиків. Уряд вирішив зробити складання інвентарів обов'язковим для правобережних поміщиків [16, с. 97].

В інвентарі точно зазначалися характер і розмір повинностей селян. Хоча саме цей розділ спричиняв найбільші труднощі. Виявилось, що повинності в панських маєтках (до Комітету з підготовки інвентарної реформи подано 8 437 інвентарів) були такі різноманітні, що на їх підставі не можна було встановити стандартного інвентаря. Довелося Комітетові скласти самому зразковий інвентарі, які й затвердило Міністерство внутрішніх справ під назвою «Інвентарні правила».

26 травня (7 червня) 1847 р. царський уряд оприлюднив «Правила для управління именнями по утвержденных для оных инвентарях в Киевском генерал-губернаторстве». В основу цих «Правил» покладені норми, які виробив Київський інвентарний комітет, з окремими незначними доповненнями генерал-губернатора Д. Бібікова і Петербурзького комітету.

Суть інвентарних правил така: 1) уся земля, що була під час заведення інвентарів у руках селян, закріплювалася за ними, поміщик не мав права збільшувати свою рілля коштом селянських наділів; 2) за землі, відведені поміщиками селянам, останні мусили відбувати панщину залежно від розміру одержаного наділу; 3) заборонялись усякі додаткові натуральні побори і податки на користь поміщика.

Інвентарі встановлювали досить тяжку норму, яку повинен був виконати селянин за день панщини. Крім панщини, селяни повинні були відробити по 12 літніх «згінних днів» і 8 «будівельних» із платою згідно з такою, затвердженою генерал-губернатором. Селяни також мали нести від кожного робітника раз на місяць нічну варту. «Городники», крім будівельних і вартових днів, платили поміщикові оброк і відбували 24 дні панщини на рік [18, с. 84–85].

Микола I 10 січня 1849 р. затвердив нову редакцію «Інвентарних правил», яка ще більше розширяла права поміщиків і погіршила становище селян. Зокрема, поміщики одержали право визначати, «виходячи з місцевих умов», розмір селянських наділів, обмінювати їх на панську землю. Це санкціонувало попередню практику поміщиків, які зменшували селянські наділи або відбирали в селян землю високої якості, даючи в заміні непридатну. Якщо навіть не враховувати цих постійних порушень поміщиками «Інвентарних правил», а виходити з офіціальних відомостей про розподіл землі, то й тоді впадає в око надзвичайна незабезпеченість нею селян.

Отже, за поміщиками Правобережної України закріплювалося 7 638,3 тисячі десятин, або 65,3% усієї кількості землі, а за селянами – тільки 4 060 тисяч десятин, або 34,7%. У середньому на душу припадало по 1,2 десятини, але фактично основною частиною надільної землі користувалися тяглі селяни. «Інвентарні правила» не поліпшили та й не могли істотно поліпшити становище се-

лян. Без урахування кількості необхідної для селянського господарства надільної землі вони не встановлювали співвідношення між розміром наділу і повинностями, які вимагались від селян. Часто повинності селян перевищували попередні розміри, а наділи залишалися без змін або навіть зменшувалися. Поміщики, що не задовольнялися навіть тими високими нормами експлуатації, які були узаконені інвентарями, постійно порушували їх, змушували селян виконувати надмірну панщину. У разі скарги селян поміщики «доводили», що не вони, а селяни порушують інвентарні правила.

Інвентарні правила на Правобережній Україні діяли до скасування кріпосного права 1861 р., а в деяких місцевостях – до 1863 р. Але в основному запровадження таких правил ні в чому не змінило становища селян. Жодного контролю над проведенням «інвентарів» у життя, жодного покарання за порушення їх поміщиками встановлено не було. Навіть більше, селянам під страхом суворих кар було ще раз заборонено скаржитися на їхніх панів.

Інвентарна реформа не принесла царському уряду бажаних результатів. Вона ставила своїм завданням тільки врегулювання, а не скасування феодално-кріпосницьких відносин. Але не цього чекали від інвентарної реформи селяни. Розчаровані у своїх надіях про звільнення й одержання землі, вони справедливо вбачали в інвентарних правилах спробу закріпити наявні кріпосницькі відносини, тому рішуче виступили проти них.

Усього в 1825–1860 рр. ухвалено більше сотні нормативних актів, що регламентували правове становище кріпаків. Однак проблем, що стояли перед країною, вони вирішити не могли. Країна потребувала докорінних перетворень, які відбулися під час Великих реформ другої половини XIX ст.

Висновки. Політика російського уряду щодо селян Правобережної України в першій половині XIX ст. полягала в заграванні з ними, оскільки в них вбачали противагу польському елементу. Проте, роблячи деякі поступки, уряд залишав без змін структуру кріпосницької системи. Однак така політика російської влади нашоувхнула на протидію з боку поміщиків, які вимагали виплати компенсацій за недоотримані прибутки.

Ще однією спробою полегшити становище селян й регламентувати їхні повинності стала інвентарна реформа 1848 р. Проте її реалізація не принесла бажаного результату. Отже, аграрна політика російського царату на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. спрямовувалася передусім на реалізацію політичних цілей. Водночас часто нехтувалися економічні інтереси краю. Отже, під час ухвалення рішень органами влади доцільно враховувати місцеву специфіку регіону та ментальність населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2007. 512 с.
2. Горенко Л., Присяжнюк Ю. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (історико-економічні дослідження). Черкаси: Сіяч, 1996. 92 с.
3. Гуржій І. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (із 80-х рр. XVIII ст. – до 1861 р.). К.: Держполітвидав УРСР, 1958. 168 с.
4. Каденюк О. Аграрна історія України: курс лекцій. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. 300 с.
5. Непочотний В. Аграрні відносини в Подільській губернії в першій половині XIX ст. К.: Четверта хвиля, 1999. 24 с.
6. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. 340 с.
7. Філіпчук А. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: тенденції розвитку і соціальні трансформації: наук. видання. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
8. Музиченко П. Історія держави і права України: навч. посіб. К.: Знання; КОО, 1999. 429 с.
9. Маркіна В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. 236 с.
10. Казьмирчук Г., Соловйова Т. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. Український історичний журнал. 2002. № 3. С. 140–143.
11. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К.: Критика, 2004. 351 с.
12. Лазанская Т. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодално-крепостнической системы / отв. ред. Е. Луговая. К.: Науч. мысль, 1989. 116 с.
13. Богуцька А. Соціально-станові трансформації на Правобережжі у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Збірник наукових праць / гол. ред. В. Вашкевич. К.: Гілея, 2014. Вип. 80. С. 21–25.

14. Лазанська Т. Вільні хлібороби // Енциклопедія історії України. Т. 1: А – В / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vilni_khliboroby (дата звернення: 24.12.2018).
15. Тарле Е. Император Николай I и крестьянский вопрос в России по неизданным донесениям французских дипломатов 1842–1847. Запад и Россия: статьи и документы по истории XVIII – XX вв. Пг. 1918. С. 7–27. URL: <http://chuhloma.narod.ru/tarle/tarle.pdf> (дата обращения: 23.12.2018).
16. Василенко Н. Крестьянский вопрос в юго-западном и северо-западном крае при Николае I и введение инвентарей. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. М., 1911. Т. 4. С. 96–109. URL: <https://www.google.com.ua/search> (дата обращения: 22.12.2018).
17. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863). К.: Универ. типография, 1864. 242 с.
18. Борисевич С. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830). Український історичний журнал. 1992. № 3. С. 84–91.

УДК 342.565 + 342.571

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ СУДУ ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ

THEORETICAL AND LEGAL BASIS OF DEVELOPMENT AND FUNCTIONING OF THE INSTITUTE OF THE COURT OF JURY IN UKRAINE

Поляцко А.В.,
студентка

*Навчально-наукового юридичного інституту
Національного авіаційного університету*

Юринець Ю.Л.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Національного авіаційного університету*

Розглядаються теоретико-правові засади розвитку та функціонування інституту суду присяжних в Україні. Аналізується ґене́за цього інституту, місце й особливості функціонування в Україні, перспективи подальшого розвитку, формулюються пропозиції.

Ключові слова: народовладдя, суд присяжних – англосаксонська система, суд присяжних – континентальна система, присяжні, народні засідателі, професійні судді, кримінальний процес, цивільний процес.

Рассматриваются теоретико-правовые основы развития и функционирования института суда присяжных в Украине. Анализируется генезис этого института, место и особенности функционирования в Украине, перспективы дальнейшего развития, формулируются предложения.

Ключевые слова: народовластие, присяжные, суд присяжных – англо-саксонская система, суд присяжных – континентальная система, народные заседатели, профессиональные судьи, уголовный процесс, гражданский процесс.

Theoretical and legal basis of development and functioning of the institute of the court of jury in Ukraine are considered. The genesis of this institution, the place and peculiarities of functioning in Ukraine, the prospects for further development are analyzed, proposals are formulated.

Key words: democracy, jury, jury – Anglo-Saxon system, jury – continental system, people's assessors, professional judges, criminal process, civil procedure.

Постановка проблеми. Інститут присяжних визначений в Україні як конституційний. У Конституції України вказується, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних (ст. 124). У визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних (ст. 127). Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних (ст. 129). Отже, за світовою правовою традицією, Конституція України визначає участь присяжних як участь народу у відправленні правосуддя.

У практичній площині реалізація механізму судівництва через присяжних як нового інституту постала із прийняттям Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України 2012 р. [1, с. 53]. Але, попри очікування частини суспільства та вчених-юристів [2, 3 та ін.], суд присяжних був сконструйований не за класичною англосаксонською моделлю (коли журі автономно, окремо від судді, вирішує питання факту, а суддя, залежно від висновку журі – питання права), а за т. зв. континентальною моделлю (або моделлю суду шеффенів чи суду народних засідателів). Така організація інституту, визначеного як суд присяжних, зустріла різні думки вчених-юристів і

практиків – від повного заперечення [4; 5] через обережне припущення про тимчасовий характер такої конструкції [3; 6; 7] до повного схвалення [8]. Навіть один з авторів проекту КПК 2012 р. А. Портнов [9] назвав прийняті моделі суду присяжних дискусійними. Отже, ці питання підлягають подальшому дослідженню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Такому важливому питанню, як суд присяжних, не могла не бути присвячена велика кількість робіт. Натомість, переважно, розглядається досвід звичного кола країн – США, Великої Британії, Франції, рідше – Німеччини, Росії. Крім того, теоретичні міркування не завжди знаходять втілення у практичній площині. Як правильно зазначено у статті [3, с. 62], ступінь наукової розробленості і стан законодавства щодо інституту присяжних в Україні потребує удосконалення. Окремі питання цієї проблеми розглянуті співавтором А. Поляцко у доповіді [10].

Метою статті є комплексне історико- та теоретико-правове дослідження ролі, місця і способу організації суду присяжних для формулювання пропозицій щодо розвитку та функціонування інституту суду присяжних в Україні.